

ГРАДСКА РЕАЛИСТИЧКА ПРОЗА: РОМАНИ КАРАВЕЛОВА И ЧЕРНИШЕВСКОГ

Александар Пејчић

Институт за књижевност и уметност

Београд, Србија

Кључне речи: Каравелов, реализам, урбана проза, Чернишевски, патријархална култура, српска књижевност.

Апстракт: У раду се истражује утицај бугарског књижевника и публицисте Љубена Каравелова на развој поезике српског реализма, са посебним освртом на развој градске прозе. Зато је испитана и оригиналност његовог романа *Је ли крива судбина?* у односу на роман Николаја Чернишевског *Шта да се ради?* који му је послужио као узор. Посебна пажња је поклоњена културолошком аспекту (београдски свет), стратегијама приповедања и утицају који је извршио Каравелов на српске приповедаче.

URBAN REALISTIC PROSE: NOVELS BY KARAVELOV AND CHERNYSHEVSKY

Aleksandar Pejić

Institute of Literature and Arts

Belgrade, Serbia

Key words: Karavelov, realism, urban prose, Chernyshevskiy, patriarchic culture, Serbian literature.

Summary: The role of Karavelov in Serbian culture and literature was investigated as one of the pioneers of social realism and one of the main founders of the Serbian realistic narrative and criticism. In Serbian literature, Karavelov introduces new themes, new stylistic and rhetorical means and reveals new possibilities of narration. It was investigated originality of Karavelov's novel in regards to the novel of N. Chernishevski *What to do?* An unfinished novel *Is it the fault of destiny?* represents the first literary work on Belgrade's life in Serbian realism and certainly

the most important with the theme of social life after the novel by Jakov Ignjatovic. Patriarchal culture models that considerably shape urban, on the background of Central European and Western European civilizational influences, were also considered.

Бугарски књижевник Љубен Каравелов (1834–1879) у српску књижевност ушао је изненада а оставио неизбрисив траг – како у кругу београдских, тако, ако не и више, у кругу новосадских интелектуалаца и књижевника.

У тадашњој периодици јавио се Каравелов као приповедач и критичар завидне ерудиције, чија су дела тематски подједнако отворена и према градској и према фолклорној култури. У кратком ременском распону стварања за српске читаоце (1867–1871) приметне су различите поетичке тенденције: од програмског усмерења (*Је ли крива судбина?*, „Наказао је Бог”), преко фолклорне приповетке („Горка судбина”) до приповетке која се удаљава од програмских тенденција реализма („Сока”). Истовремено јавља се он и као оштар критичар савремене српске књижевности, уводећи нова мерила у вредновање књижевних дела на основама позитивизма, утилитарности и тенденциозности.

Отварање теме модерног (бео)градског живота у сложеним друштвено-политичким околностима, тежња да се и на микроплану (породични живот) што аутентичније, реалистички представи београдски свет, и да се притом делује на читаоца, открива Љубена Каравелова као једног од зачетника модерне урбане прозе у српској књижевности (*Је ли крива судбина?*, „Наказао је Бог”). За српску културу, и књижевност, драгоцен је намера бугарског књижевника да реалистички (и критички) представи тадашњи београдски свет.

О поетичким сродностима између романа Николаја Г. Чернишевског и Љубена Каравелова писано је већ у неколико наврата у бугарској критици (Константинов, 1956: 19–21), поготово на нивоу сродности концепције ликова, њихових односа (Вера Павловна – Џаја Јовановић; Сава Јовановић – Негров; Љубомир Каљмић – Лопухов, Белтов, Рахметов), носећих идеја и технике приповедања: „филозофски монолози, дневници, саркастичан стил, уплитање аутора међу ликове <...> полемика са читаоцима” (Арнаутов, 1964: 277). У српској критици указивано је, најпре, да је посредни, шире узевши, прерада романа Николаја Г. Чернишевског (1828–1889) *Шта да се*

ради? (1863)¹ што је у питање довео још Тодор Марковић доказујући да је реч само о утицају (Марковић, 1910: 683). Потом је и бугарски књижевни историчар Илија Конев у својој монографији упозорио да је роман *Је ли крива судбина?* погрешно оцењиван као подражавање романа Чернишевског (Конев, 1970: 69–70).

Неспорна је сличност радње главних ликова оба романа, који преваспитавају, преобликују карактере младих девојака (Лопухов Веру Павловну, Љубомир Цају Јовановић), али та генеричка сродност ниуколико не доводи у питање оригиналност књижевноуметничке обраде (у супротном, многа би се дела са тога становишта могла проблематизовати, односно довести у питање њихово ауторство).

Ако се пажљиво прочита роман руског писца, запазиће се тематско-идејна сличност у намери, делатности главног јунака Лопухова: ослободити Веру Павловну погубног утицаја породице и осмелити је да сама управља својим животом, и да се самостварује кроз самосталан рад и критичко промишљање. Ако се ово има у виду, не може се прихватити оцена Јована Скерлића, а ни потоњих критичара и историчара, да је Каравелов прерадио роман Чернишевског (Скерлић, 1966б: 250). Карактеристичан је у том погледу суд Витомира Вулетића: он најпре одриче уметнички квалитет Каравеловљевом делу, а потом истиче његов значај за тадашњи развој српске реалистичке књижевности. Вулетић нарочито спори оригиналност идеје, концепције јунака, па у том смислу и полемише са бугарским проучаваоцем И. Коневим, за кога је *Је ли крива судбина?* прилично самостално / особено дело. Међутим, и сâм Вулетић као да није доследан у своме суду – истиче да теме суђења због идеја у српској књижевности дотад није било (Вулетић, 1985: 67). Узгред, те теме нема ни у роману Чернишевског. Утицај, или тачније: подстицај, нешто је сасвим друго. Каравелов је – подстакнут савременим научним стремљењима и достигнућима које је усвојио током боравка у Русији (друштвене и природне науке) – желео да прикаже тип новог човека, симбола новог доба, научног и цивилизацијског напретка, у патријархалном Београду шездесетих година XIX века. С тим у вези треба имати у виду и Каравеловљев далекосежни закључак о степену усвајања утицаја, изречен поводом приказа педагошке литературе (о књигама Димитрија Матића и Михајла Ружића). Наиме, иако

1 За Јована Скерлића Каравеловљев роман (приповетка, како ју је и сам аутор жанровски одредио) „није ништа друго до подражавање, посрбљавање познатог романа Николе Чернишевског *Что дѣлать?* [Шта да се ради? прим. А. П.] (Скерлић, 1966а: 250). Исти став заступао је касније и Божидар Ковачевић (Ковачевић, 1946: 203).

свестрани ерудита, веома је опрезан у слепом, некритичком прихватању туђих искустава, у чему оправдано препознаје и знатан утицај помодарства и недоучености.

<...> космополитизам је добар у делокругу науке и чистог мишљења, али у нашем домаћем обичном животу њега одсудно није могуће и не треба га применити <...>.²

Дакле, идеје о новом слободном човеку, неспутаном патријархалним обзирима, Каравелов је могао применити саобразно културној клими у тадашњем Београду. Београд је у то време био далеко од велеграда у односу на Петроград (у ком се одвија радња романа Чернишевског). Исто тако, прилично се разликују и културни амбијент и ниво образовности, цивилизацијског напретка у Русији и у Србији тога времена у погледу преовлађујуће патријархалне културе и фолклорне свести. У Србији је нарочито било изражено питање националне слободе (највећи део српског народа живео је ван граница матичне државе, и тежио да се ослободи туђинске власти). Не губећи из вида те разлике, поготово основну – еманципација жена није била пожељна друштвена појава (у тадашњем Београду било је непримерено да се младе девојке и жене запошљавају, чак ни као собарице или куварице, будући да је то било резвервисано за тзв. пречанке), Каравелов је свој роман (на)писао ослоњен управо на ту културолошку особеност. Уз то је у роману (епизода на вашару код Цркве Светог Марка) сатирички актуализовао и помодарство, некритичко прихватање туђег, па и утапање у *другост*, идентитетским измештањем (фокализација посетилаца вашара, коментари Љубомира Каљмића).

У истраживању српске градске културе и тзв. поетике града погрешно је ослањати се само на социолошке, етнолошке, историјске студије западноевропских аутора, јер су њихови увиди, резултати настали на другачијем културном материјалу. Свакако се ти истраживачки резултати морају консултовати, али само зарад јаснијег погледа на српску градску културу у контексту европске, односно на развијање младог грађанства под утицајем средњоевропске и западноевропске културне традиције³. Друга опасност вреба од поједностављивања опозиција старо–ново и приватно–јавно, као и од пристрасности у тумачењу одређених културних модела, на шта је давно скренуо пажњу Новица Петковић (Петковић, 2009: 7). Кад је реч

² Овде и даље: свуда где није наведен извор, цитати су из текстова Љубена Каравелова, дати према припремљеном критичком издању: Љубен Каравелов, *Је ли крива судбина? / Књижевна и публицистичка дела на српском језику*, 2019.

³ Детаљније у: (Пејчић, 2018: 102-116).

о одређеном културном феномену, мора се водити рачуна најпре о идеолошкој, затим и о поетичкој визури аутора који моделује фикционални свет, а уједно и о културноисторијском контексту, у овом случају српске и, уже посматрано, београдске средине. Жеља за усавршавањем, образовањем, отменошћу, не може се једнострано негативно означити као покондиреност / помодарство, а да се из вида не изгуби право та основна цивилизацијска тежња за напретком. Осим тога, урбаност није одређена само простором (град), већ најпре концепцијом лика, као носиоцем културног, образовног, цивилизацијског напретка (Пејчић, 2015: 179)⁴.

Наредна разлика тиче се устројства породице: и у руској средини родитељи воде главну реч о питању удаје, женидбе, али не с оном деспотском неумољивошћу која одликује српску средину. Физичко насиље у руској средини није примаран васпитни образац, у њој влада насиље вербално, психолошко, и у роману Чернишевског то се лајтмотивски провлачи. Оба породична културна модела спаја позиција главе породице, која која руководи свим члановима: код Чернишевског је то мајка (Марија Алексејевна), која се, као и Сава Јовановић, у пројектовању будућности своје кћери води економским интересима, али и личним, сујетним разлозима (добити угледног зета, ући у више друштвене кругове). За разлику од Марије Алексејевне, Сава Јовановић, притешњен патријархалним обзирима, судом јавности у знатно мањој средини, не може да пристане на преиначење своје одлуке, нити би се помирио са евентуалним бекством Џајиним. С друге стране, Вера, запажа се на више места, има одређену слободу, постоји могућност избора, поготово у случају да се не повинује мајчиној намери. Међутим, за Каравеловљеву јунакињу Џају Јовановић готово је немогуће да се уклони, односно да побегне ван домашаја моћи свога просца, „високе личности”, Николе Кукурузића. Она нема могућности да слободно бира, да самостално одлучује – за разлику од Vere која, уз помоћ Лопухова, успева да се избори за своју слободу.

У приповеци „Наказао је Бог”⁵, чак и кад се премости препрека наметане удаје, остаје отворено питање како да се девојка егзистенцијално и радно оствари. Више него роман, приповетка „Наказао је Бог” експлицитније, путем драматичних сижејних прелома, актуализује друштвени културни модел са ограниченим

⁴ Више о поетизацији урбане културе, теоријском моделу: (Пејчић, 2014: 74–77), такође и у: (Пејчић, 2015: 178–180).

⁵ Детаљније о овој приповеци, као и о приповедним начинима обликовања градског света у делу Љ. Каравелова, у: (Пејчић, 2018: 50-102).

слободама девојака и жена: потчињеност мушкарцу, изложеност насиљу, сведеност на кућни, породични амбијент, репресије јавности / света као коректора односа⁶. Према томе, јасно је да Каравелов није могао једноставно прерадити роман Чернишевског и на српску средину пренети и применити односе, радњу, концепт ликова, уопште културни амбијент Петрограда, Русије, а да тиме не угрози реалистичку мимезу, репрезентативност, и нарочито тенденциозну страну свога романа и приповетке. Стога се он оријентисао на то да основну идеју о слободи / ослобађању жена од стега ригидног патријархата, и о борби за једнакост полова, што ће се потврдити и ослобађањем од економске потчињености мушкарцу, сижејно обликује у оквиру друштвених и културних образаца београдске средине.

На основу српске (и руске) приповедне прозе друге половине 19. века запажа се да модерну градску културу одликује пре свега процес индивидуализације (одвајања од колектива, колективне свести, суда), виши степен друштвене и породичне слободе, као и самосвојности. Такође је еманципованост, упућеност у савремене цивилизацијске, културне и научне токове. Посебно је обележава удаљавање од фолклорно инспирисаног сујеверја и модела посредне (знаковне) комуникације⁷. На тим пољима се нарочито утврђује степен образованости, самосвојности, уопште модерности датог света. Уочава се и превласт писане књижевности, научно утемељених истина (књиге, штампа) као преносилаца знања, обавештења, а с тим у вези су и окупљања (балови, седељке) где су теме разговора подстакнуте савременим градским животом, интелектуалним и политичким питањима.

Сви ови аспекти градске културне парадигме присутни су, у развијеном облику, у роману Чернишевског (бројне су и дескриптивно богате епизоде о интелектуалним окупљањима код Лопухова, у радионици, потом у дому Кирсановљевих). С друге стране, Каравелов у српску реалистичку прозу први уводи ему београдског живота, градску културу која је тек у развоју. Репрезентативне су епизоде на спроводу, на улици (разговор слушкиња, занатлија), а нарочито

⁶ Овде треба напоменути да је у српским градским срединама женама било брањено да раде ван куће, односно да се запошљавају, чак је било неубичајено и да помажу мужевима у дућанима, занатлијским радионицама. Њихов рад сводио се на вођење домаћинства (прање, кување, чишћење) и гајење деце. На селима, поред наведеног, жена је учествовала и у пољским радовима и у мобама.

⁷ Околишњи, посредовани говор, где исказ, предмет или говор тела служи да пренесе одређену поруку, својствен сеоској патријархалној и варошкој заједници старосрбијанског миљеа споро се напуштао у градској средини, па се може приметити и у приповедним делима из првих деценија XX века.

епизода на вашару која миметизује наступајући прелом, покушај прилагођавања фолклорне свести, старе патријархалне културе градској, модернизованој. Интелектуалне дебате свODE се на искључиво Љубомирово пропагирање нових идеја, научних достигнућа у скученој средини, међу ликовима поринутим у своју тривијалну свакодневицу, оптерећеним ситним себичним интересима, примитивним прагматизмом, где се елементи материјалне западне културе и макијавелизам у политичком друштвеном животу држе као највише вредности, знаци елитног друштвеног слоја (редактор новина, посетиоци вашара, Сава и Пера Јовановић, Никола Кукурузић). Каравелов је успео да миметизује тај културолошки раскорак: патријархална култура фолклорног типа у битној мери одређује међуљудске односе у средини само просторно чвршће одређеној урбанитетом (град, улице).

Сродности између романа Чернишевског и Каравелова уочљиве су на нивоу стратегија приповедања (метанарација, апострофирање наратера, нарочито иронизовање „оштроумног читаоца”, маскирање приповедачевог „свезнања”). Приповедач код Чернишевског целим током нарације иронично води детективску игру са читаоцима: истицање недоумица о усмерењу радње, о биографији и функцијама ликова а затим се у питање доводи мотивисаност увођења ликова и њиховог деловања на нивоу симболике радње, и често претпостављају читаочеве реакције – у чему се препознаје и притајена полемика са савременим му писцима. Међутим, у композицији, сижејном склопу, приметна је разлика: Каравелов прилично нарушава мелодрамску (бајковну) структуру, док се Чернишевски њоме отворено поиграва.

Код Чернишевског епизодички поредак има извесну самосталност (отуда жанровска спецификација поднаслови: *приповетка о новим људима*). Поједини догађаји, епизоде, као она о оснивању кројачке радионице, излазе из приповедног интересовања чим се надаље развије породични и друштвени живот Vere и Лопухова. Чернишевски мозаички склапа сиже од радњи, ликова, уз временска сажимања, што ће илустровати идеје о слободи човека. Међутим, ефекти изненађења, тајновитости, неочекиваности у развоју, низању догађаја, епизода, у приповедном дискурсу, специфични и за детективски и мелодрамски жанр, остају поетичка особеност романа *Шта да се ради?* Таквог сижејног иронизовања тзв. тривијалних жанровских карактеристика нема у роману *Је ли крива судбина?* – прецизније: присутне су више на нивоу мотива (нпр. јавна / театрална просидба, захтев да се просац пред гостима на седељци пољуби у руку).

Следећа важна разлика тиче се начина представљања средине. Код Чернишевског се већа пажња поклања ликовима, њиховој концептуализацији, намерама, поступцима, нарочито интроспективности. Код Каравелова, напротив, друштвена средина добила је знатнији простор: породични, градски живот у регионалном односу (Београд, Сарајево), нарочито друштвено-политичке околности, при чему није запостављена концептуализација ликова (репрезентативност, социјално-психолошка мотивација), ни аспекти интроспективности. Зато је код Каравелова, у првом делу романа, радња знатније проширена епизодама. Структура романа Чернишевског, са разгранатијом радњом, у епизодичком поретку, степенасте композиције, претпоставља тзв. отворен завршетак. Чернишевски је приказао галерију ликова који симболизују долазак нових људи, људи чија етика одудара од дотадашње спахијске, аристократске у Русији. Међутим, у знатно већој мери издваја се тип новог човека у српском културном простору (Љубомир Каљмић), што је кључни разлог за његово хашшење, изолацију из средине која не дозвољава угрожавање устаљеног реда. Дакле, није ту посреди само намера Николе Кукурузића да се домогне Цаје, нити саме власти да ригорозно казни неистомишљенике, већ управо побуда да се уклоне они који критичким ставом, здраворазумским приступом желе да мењају устаљени друштвени и културни поредак.

Водећи се основним позитивистичким принципима (развој природних и друштвених наука и њихова примена у свакодневном животу, борба против незнања, полуобразовања, сујеверја, похлепе, нечовечности, застарелих патријархалних односа), Каравелов је успео да изгради особен реалистички роман о Београду и српској средини. Његов јунак Љубомир Каљмић управо позицијом придошлице (из иностранства, са студија, преко Сарајева) симболизује тај нови тип модерног човека, чије размишљање уноси пометњу у културолошки заосталу и уједно помодарством заокупљену београдску средину. Обележивши тај раскорак (парадокс) између неговања патријархалних начела (свемоћ оца породице) и присвајања атрибута модерности преко знакова материјалне културе, Каравелов је нашао врело за развој драматичних сукоба (у појединцу, у средини, између ликова).

Својим романом Каравелов је хтео да упозори на постепено стварање тзв. вишег слоја на погрешним образовним, социолошким и културолошким премисама, који његов приповедач, уз приметну дозу сарказма, именује као аристократију, а реч је о богатим трговцима и вишим чиновницима (судство, полиција, општинско начелство). Представља се (бео)градска култура у развоју, где је већинско

становништво образовно, географски и национално шарoliko (придошлице са села, из Војводине, Старе Србије), што је дато у једној од приповедно најупечатљивијих епизода – у дескрипцији вашара код палилулске цркве.

Иако је у српској и бугарској критици навођена сродност концепције ликова ова два романа, треба обзривије примати тај суд о сличности, јер је она проблематична с обзиром а различите културне и социјално-економске амбијенте. Сродност ликова Лопухова и Љубомира једино је идеолошке природе, док је, концептуално, реч о различитим карактерима, што важи и за други пар водећих ликова, Веру и Цају. Љубомира Каљмића не одликује, на делу, она чврстина воље, непоколебљивост у намери и дипломатичност у опхођењу, па и лукавост Лопухова. Лопухов, као проницљиви посматрач људи, типова, њихових нарави, успева да обмане Марију Алексејевну, да стекне њено поверење, и тиме лакше оствари свој план (ослободити Веру породичне тортуре, наметнуте удаје). Напротив, код Љубомира се дају запазити, у поетичком смислу, црте романтичарског јунака: емфаза, занос, наглост, очајање, искључивост, уз то и непостојаност у делатном смислу, слабост воље, колебљивост, што је питање концепције лика. Љубомир пристодушнo излази пред Саву Јовановића, да затражи Цајину руку. Немајући снаге да прослови ни реч противљења, сем немуште одбране, допушта да га Сава као слугу избаци напоље. Карактеризација лика мора се посматрати и у склопу јунакових дневничких списа, где се открива један романтичарски свет, који га је пресудно обликовао. Иако Љубомир, кад предаје свој рукопис приповедачу, прави отклон од свог некадашњег *ја*, јасно је да идеалистички тумачена етика одређује његове поступке (високо вреднована начела поштења, честитости, пожртвованости). Отуда је њему неприватљиво да се послужи лукавством, дипломатским решењима, као што то чини Лопухов, како би дошао до циља; зато бира две опречне могућности: побећи са Цајом у Црну Гору или пасти пред ноге осионом Сави и молити га да попусти, да порекне своју реч дату Николи Кукурузићу. Код Чернишевског су љубавни заплети (Лопухов – Вера – Кирсанов) само повод да се развије питање човекове слободе самоодлучивања и нарочито слободе мењања (личности, ставова, одлука), као и проблем развода / другог брака. У Каравеловљевом роману, напротив, већ прву препреку јунакиња не може да савлада (избећи наметнути брак). Цаја Јовановић може само да спознаје нове научне истине, да у складу са савременим социолошким назорима самерава свој дотадашњи живот, и да, премда

онемогућена да делује – од оца и патријархалне средине – буде тим несрећнија.

Каравелов се одлучио да главни јунак буде мушкарац, Љубомир Каљмић, да ауторски приповедач, приближен јунаковој свести, у односу на његову перспективу обликује сиже. Тиме се на семантичком плану добило знатно преимућство – позиција странца (измештена *другост*), који делује просветитељски, па се и акценат ставља на пропагирање нових идеја, мисли, сазнања, у средини која цивилизацијски заостаје. У противном, Каравелов не би могао избећи мелодрамска, сентиментална сижејна решења (несрећна љубав) у духу још владајуће приповедачке школе у српској књижевности. Уједно је – бирањем мушкараца да претежно из његове позиције (фокализацијске инстанце) развија приповедање – семантизовао и други кључни културолошки образац: доминација фигуре мушкараца, његово доминантно гледиште. Без обзира што се Љубомир просветитељски, педагошки односи према Цаји, што, нарочито са научног становишта, образлаже и доказује принципе једнакости полова, нарочито једнакости интелекта, уочљиве су друштвене и родне улоге надређеног (мушкарац) и подређеног (жена), са несумњивим семиотичким позицијама: учитељ – ученица. У том смислу се може довести у везу културни модел који је Цаји усађен, образац у коме је одрасла – слушати мушкараца, уважавати његово мишљење – са новим друштвеним моделом који пропагира Љубомир – еманципација жена. Другим речима, у оба случаја жена је та која је руковођена, али с том приметном разликом да је у Љубомировом педагошком систему крајњи циљ да се жена у потпуности оствари, ослободи ауторитета мушкараца, што може довести, као у случају јунака Чернишевског, до тога да се таква преобразена жена окрене од свог учитеља / мужа, и заљуби у другога. Нови тип човека-интелектуалца, који обликују Чернишевски и Каравелов, спреман је и на такав исход.

У једноме је готово истоветна стратегија Чернишевсковог и Каравеловљевог приповедача: аргументација ставова, као и свака полемика водећих, просветитељски конципираних ликова, поткрепљује се ауторитетима (мишљењем) европских научника из окриља позитивизма. То није особено само за програмску (социјалну) фазу реализма, већ иде у ред поетичких манира реалистичког писма уопште. На тај начин писци су непосредно пропагирали савремене критичко-теоријске мисли у вредновању стварности и нарочито у борби за истину, те и тиме откривали тенденциозност својих дела (преваспитати читаоце, као и њихов литерарни укус).

Поетички је значајнији Каравеловљев избор сиженог решења јер је концепцијом, карактеризацијом ликова означио изузетну моћ средине (тзв. света), патријархата, који и даље доминира (бео)градском културом у настајању. Стварање новог света, круга људи, њихова победа над владајућим друштвеним поретком код Чернишевског је пре тенденциозна идеалистичка пројекција. Каравелов је, напротив, успео да обликује радњу далеко ближе савременом, емпиријском искуству. Висок степен миметичности и хронотопичности посебне су одлике овог недовршеног романа, где је у обликовању односа ликова пресудно начело истинитости и уверљивости⁸. Немогућност савладавања породичних и друштвених препрека најбоље семантизује тенденциозну страну романа –освешћивање читалаца, позив на отпор, препознавање смисла у борби, што приповедач експлицитно и изражава у епилошком коментару, бодрећи свог јунака.

Ништа нема лепше од опрезна, одважна духа: па и кад не успемо у своје напрезању, то се бар можемо тешити том мишљу да смо учинили све што смо могли. Нема ништа лепшега у животу но видети човека који савлађује све препреке које му стоје на путу, који слави победу над противницима, па ма и крвљу обасут био, ма му тело и малаксало, који корача смело напред, уздајући се у своју мушку снагу. Так'е људе зовемо великима.

Једна од крупнијих поетичких разлика свакако се тиче улоге придошлице јунака Каравеловљевог романа. Код Чернишевског, иако је Лопухов такође дошао са стране, из вароши Рјазана, у Петроград, тај мотив није истакнут у тој мери као код Каравелова. Избегавши непосредни поглед из друге, стране перспективе, бугарски књижевник је свог приповедача недвосмислено национално одредио као Србина. На тај начин мистификовао је, прикрио *другост* у тежњи не само да укључи своје приповедно дело у српску књижевност, већ и да да објективнији пресек београдске, из његове перспективе ригидно патријархалне средине, друштвено и политички, поготово у демократском смислу, прилично неразвијене. Реч је, дакле, о маскираном погледу *другог*, странца, који из својих естетичких и етичких принципа и тенденциозних побуда заузима јасну позицију некога ко тражи да осмотри управо одређене појединости јавног живота: социјалне неправде. С друге стране, концепцијом свог јунака Љубомира Каљмића, нарочито његовом биографијом, Каравелов овога приближава извесном степену *другости*, и то не у погледу географског

⁸ О оквирним облицима у српском реалистичком роману, поготово о метанаративним аспектима видети темељну студију: (Милосављевић-Милић, 2001).

порекла и различитих културних средина које су га обликовале (рођен у Црној Гори, детињство у Сарајеву, младићство на школовању у Европи), него управо као носиоца идеја, ставова, који га супротстављају београдској средини а који су недељиви од ставова приповедача у метанаративним деловима. Сама пак позиција ауторског приповедача, наклоњеног и у идејном погледу блиског своме јунаку, остаје тако у значењском пољу *другости*.

Генетичке сродности ових романа могу се само донекле испитивати, с обзиром да Каравелов своје дело није довршио. Док је у роману Чернишевског радња разгранатија, већег временског опсега, па оставља могућност даљег наставка, први део романа Каравелова сижејно и временски згушњава радњу, своди је на преломне догађаје.

Према је реалистичка слика београдске стварности (*Је ли крива судбина?*, „Наказао је Бог“) тенденциозно селективна (упечатљива су неоснована негирања културно-историјских достигнућа Немањина), не може се спорити њена друштвена актуелност, нарочито ако се у виду има измештена позиција *другости*, што је питање за детаљније имаголошко истраживање. Важне теме: власт, судство (злоупотребе), разбојничко стицање новца, насиље у породици, еманципација жена, искључивање народног веровања / сујеверја из практичног живота, наћи ће се у средишту интересовања тек код каснијих писаца српског реализма (Милован Глишић, Симо Матавуљ, Светолик Ранковић, Илија Вукићевић). Тип надриучењака (Која Мазић) имаће комичке реплике већ у приповеткама Милована Глишића, Лазе Лазаревића, потом Радоја Домановића. Код Лазаревића ће се посебно актуализовати друштвена и породична позиција интелектуалца (неприлагођеност, патријархална спутаност, карактерна слабост).

Каравеловљев роман и приповетке нису остали без одјека ни код касније читалачке публике. Скерлић је мишљења, изнетог у приказу књиге Александра Теодорова Балана, да је утицај Каравелова „био осетан на нашу књижевност, упоредо са утицајем Светозара Марковића“ (Скерлић, 1905: 637). Ипак, тај утицај не треба прецењивати будући да је Каравелов за живота објавио, као засебну књигу, само први део романа *Је ли крива судбина?*, а приповетке су остале по часописима. Каравелов је српским читаоцима био приступачан и преко својих приповедака на матерњем језику, из бугарског живота („Бугари старог кова“⁹, „Хаџи Нича“¹⁰, „Неда“¹¹,

⁹ „Вила“, бр. 2-12, 1868.

¹⁰ „Млада Србадија“, бр. 29-36, 1872.

¹¹ „Млада Србадија“, бр. 44-47, 1872.

„Слике из народног живота у Бугарској I. Танчо Галинић : На туђем гробу без суза плачу”¹², „Мученик”¹³, „Турски паша”¹⁴).

Посебно треба истаћи да је роман *Је ли крива судбина?* прво дело српског (програмског) реализма о београдском животу. Пре њега имамо додуше приповетке из београдског живота које још нису у потпуности обликоване у реалистичком кључу, али ипак „брату Бугарину” припада првенство увођења градске културе у српски реализам. При овоме треба узети у обзир и да се, пре Каравелова, у српској књижевности јавља (први) реалистички друштвени роман Јакова Игњатовића (*Тридесет година из живота Милана Наранџића*, 1860).¹⁵ Утицај Игњатовићевог романа може се сагледати на пољу коментара (вредновање, полемички тон), активирању сложене комуникативне равни (читалац – слушалац, персонализовани приповедач), удара на романтизам (пародирање романтичарског јунака, што је код осредњих писаца скретало ка клишеу), затим у окретању ангажованим темама, вишеструким фокализацијама, што ће све Каравелов додатно развити својим уметничким сензибилитетом (нарочито технику приповедања), али и под утицајем руских писаца, у првом реду Н. Чернишевског (*Шта да се ради?*).

Роман *Је ли крива судбина?* и приповетка из београдског живота „Наказао је Бог”, увели су у сферу књижевних интересовања ликове интелектуалаца, богатих (трговци, виши чиновници) али и сиромашних, друштвено унижених слојева (радници, жене, ђаци); покренули важна политичка (злоупотреба власти, судства, полицијска тортура, ослобођење Срба и Бугара) и друштвена питања (понижени, бедни људи, насиље у породици, васпитање, образовање, однарођавање). Не мање значајно је и увођење ликова младих жена у радњу, и њихова концептуализација у новом поетичком кључу, далеко од романтичарске идеализације (и еротске објективације).

Извори

Каравелов, Љубен. 2019. *Је ли крива судбина? / Књижевна и публицистичка дела на српском језику* (прир. Александар Пејчић). Београд: Чигоја.

¹² „Будућност”, бр. 45-57, 1873; „Народни гласник”, бр.1-7, 1879.

¹³ „Исток”, бр. 92, 1873.

¹⁴ „Исток”, бр. 107, 1873.

¹⁵ „Јаков Игњатовић је најзначајнија појава у историји српског романа XIX века. У српску књижевност он уводи реалистички роман, а у роман савремену друштвену тематику” (Деретић, 1981: 136).

Литература

- Аретов, Николай. (2005). „Српските повести и разкази на Л. Каравелов”. У *Българско възраждане. Идеи. Личности. Събития*, Бр. 7. 114-135.
- Арнаулов, Михаил. (1964). *Любен Каравелов. Живот, дело, епоха 1834–1879*. Софија: БАН.
- Вулетић, Мијаловић, Александра, Јасна. (2013). *Између посела и балова*. Београд: Завод за уџбенике.
- Вулетић, Витомир. (1985). *Почеци српског реализма и руска култура*. Нови Сад: Институт за стране језике и књижевност Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду.
- Деретић, Јован. (1981). *Српски роман 1800–1950*. Београд: Нолит.
- Деретић, Јован. (2002). *Историја српске књижевности*. Београд: Просвета.
- Димовска, Димовска, Томова, Милка. (2010). „Повестта 'Је ли крива судбина?' – Опит за проекција на възгледите на общественика и филозофа Любен Каравелов”. У *Империјални оквири књижевности и културе II*. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет. 221-229.
- Дјугмециева, Петја (прир.). (1989). *Любен Каравелов: 1834–1879: био-библиографически указател и опис на архивни документи*. Софија: Народна библиотека Кирил и Методиј.
- Ђорђевић, Тихомир. (1984). *Наши народни живот, 1–2*. Београд: Просвета.
- Ђорђевић, Димитрије Ц. (2011). *Кроз стари Београд*. Београд: Службени гласник.
- Иванић, Душан. (1976). *Српска приповијетка између романтике и реализма (1865–1875)*. Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Игњатовић, Ђорђе. (2004). „Јован Скерлић и место Љубена Каравелова у историји српске књижевности”. У *Друштвено-политичка мисао Јована Скерлића*. Зборник радова са научног скупа САНУ. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства. 216-225.
- Игов, Светозар. (2004). *Историја бугарске књижевности* [прев. Мила Васов]. Београд: „Филип Вишњић”.
- Јеврић, Милорад. (2017). *Историја српске књижевности (реализам) I*. Косовска Митровица; Бања Лука: Филозофски факултет / Бесједа.
- Кирпотин, Валериј. (1947). „О роману Шта да се ради? Н. Г. Чернишевскога”. У Н. Г. Чернишевски. *Шта да се ради?* Београд: Култура. 3-32
- Ковачевић, Божидар. (1946). „Љубен Каравелов и Светозар Марковић”, У *Летопис Матице српске*. Књ. 358. св. 1-2. Нови Сад.
- Конев, Илија. (2010). „Љубен Каравелов у развоју српског реализма”. У *Сусрети у књижевности двају блиских народа*. Београд; Нови Сад: Завод за уџбенике / Вукова задужбина / Матица српска.
- Константинов, Георги. 1939. *Вођи бугарског народног покрета [Раковски – Каравелов – Левски – Ботјов]* [прев. Тодор Маневић]. Београд: Балкански институт.
- Марковић, Тодор. (1910). „Љубен Каравелов у српској књижевности”. У *Српски књижевни гласник*, књ. 1, св. 5–9, Београд. 347-360, 439-450, 534-541, 604-611, 678-688.

- Матицки, Миодраг. (1992). „Приповетка Љубена Каравелова 'Бугари старог кова' као модел прозе омладинског покрета у XIX веку”. У *Светозар Марковић и Љубен Каравелов у контексту словенске књижевности и културе*. Београд: Институт за књижевност и уметност. 141-147.
- Милосављевић-Милић, Снежана. (2001). *Оквирни облици у српском реалистичком роману*. Београд: Чигоја.
- Пековић, Слободанка. (1992). „Урбана прича Љубена Каравелова у српском књижевном контексту”. У *Светозар Марковић и Љубен Каравелов у контексту словенске књижевности и културе*. Београд: Институт за књижевност и уметност. 149-156.
- Пејчић, Александар. (2011). „Матавуљев(и) београдски свет(ови)”. У *Симо Матавуљ – дело у времену*. Београд: Филолошки факултет. 79-98.
- Пејчић, Александар. (2014). „Метонимije урбаног света: приповетке Светолика Ранковића”. У *Наука и савремени универзитет* 3. Ниш: Филозофски факултет. 73-86.
- Пејчић, Александар. (2015). „Улога у 'свету': 'свет' у улози: грађанске драме Бранислава Нушића”. У *Philologia mediana*, Бр. 7. Ниш: Филозофски факултет. 177-191.
- Пејчић, Александар. (2015). *Књижевно дело Љубена Каравелова на српском језику*. Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Петковић, Новица. (2009). „Балканска култура”. *Софкин силазак*. Лесковац; Београд: Задужбина „Николај Тимченко“ / КИЗ Алтера.
- Принс, Цералд. (2011). *Наратолошки речник* [прев. Брана Миладинов]. Београд: Службени гласник.
- Ристовић, Милан. (2011). *Историја приватног живота у Срба*. Београд: Клио.
- Римон-Кенан, Шломит. (2007). *Наративна проза* [прев. Александар Стевић]. Београд: Народна књига–Алфа.
- Савов, Ганчо. (1996). „Узајамне везе српске и бугарске књижевности: кратак осврт”. *Савременикплус*, Бр. 41–43. Београд. 196-204.
- Скерлић, Јован. (1905). „Старија српска и бугарска књижевност”. У *Српски књижевни гласник*. књ. XIV, Бр. 8. Београд.
- Скерлић, Јован. (1966) а. *Светозар Марковић: његов живот, рад и идеје*. Београд: Просвета.
- Скерлић, Јован. (1966) б. *Омладина и њена књижевност*. Београд: Просвета.
- Скерлић, Јован. (1967). *Историја нове српске књижевности*. Београд: Просвета.
- Христић, Коста Н. (1989). *Записи старог Београђанина*. Београд: Нолит.
- Чолак, Бојан. (2009). *Роман патријархалне културе*. Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Штанцл, Франц. (1987). *Типичне форме романа* [прев. Дринка Гојковић]. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада.

References

- Aretov, Nikolaj. (2005). Serpskite povesti i razkazi na L. Karavelov [The Serbian Tales by L. Karavelov]. In: *Bolgarsko vozražđane. Idei. Ličnosti. Sobitija* [Bulgarian Righteousness. Idei. Personalities. Events], No 7. 114-135.
- Arnaudov, Mihail. (1964). *Ljuben Karavelov. Život, delo, epoha 1834–1879* [Ljuben Karavelov. Life, work, epoch 1834-1879]. Sofija: BAN.
- Deretić, Jovan. (1981). *Srpski roman 1800–1950* [Serbian novel 1800–1950]. Beograd: Nolit.
- Deretić, Jovan. (2002). *Istorija srpske književnosti* [History of Serbian Literature]. Beograd: Prosveta.
- Dimovska, Dimovska, Tomova, Milka. (2010). *Povestta "Je li kriva sudbina?" – Opit za proekcija na vozgledite na obšestvenika i filsofa Ljuben Karavelov* [The Story "Is this wrong fate?" – an experiment for view on Lyuben Karavelov as the public figure and philosopher]. In *Imperijalni okviri književnosti i kulture II* [Imperial frameworks for literature and culture II]. Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet. 221-229.
- Djugmedžieva, Petja (Ed). (1989). *Ljuben Karavelov: 1834–1879: bio-bibliografički ukazatel i opis na arhivni dokumenti* [Ljuben Karavelov: 1834–1879: bio-bibliographical index and description of archival documents]. Sofija: Narodna biblioteka Kiril i Metodij.
- Dorđević, Tihomir. (1984). *Naš narodni život* [Our national life]. Vol. 1–2. Beograd: Prosveta.
- Dorđević, Dimitrije C. (2011). *Kroz stari Beograd* [Through old Belgrade]. Beograd: Službeni glasnik.
- Ivanić, Dušan. (1976). *Srpska pripovijetka između romantike i realizma (1865–1875)* [A Serbian literature between Komanticism and Realism (1865-1875)]. Beograd: Institut za književnost i umetnost.
- Ignjatović, Đorđe. (2004). *Jovan Skerlić i mesto Ljubena Karavelova u istoriji srpske književnosti* [Jovan Skerlic and the place of Ljuben Karavelov in the history of Serbian literature]. In *Društveno-politička misao Jovana Skerlića* [Socio-political thought of Jovan Skerlic]. Zbornik radova sa naučnog skupa SANU. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. 216-225.
- Igov, Svetlozar. (2004). *Istorija bugarske književnosti* [History of Bulgarian literature]. Transl. Mila Vasov. Beograd: „Filip Višnjić”.
- Jevrić, Milorad. (2017). *Istorija srpske književnosti (realizam) I* [History of Serbian literature (Realism) I]. Kosovska Mitrovica; Banja Luka: Filozofski fakultet, Besjeda.
- Karavelov, Ljuben. (2019). *Je li kriva sudbina? Književna i publicistička dela na srpskom jeziku*. [“Je li kriva sudbina?” Literary and publicistic works in Serbian]. Aleksandar Pejčić (Ed.). Beograd: Čigoja.
- Kirpotin, Valerij. (1947). O romanu *Šta da se radi?* N. G. Černiševskoga [About the novel *What to do?* by N. Chernyishevsky]. In N.G. Černiševski. *Šta da se radi?* [In N.G. Chernyshevsky'. *What to do?*]. Beograd: Kultura. 3-32.

- Kovačević, Božidar. (1946). Ljuben Karavelov i Svetozar Marković [Ljuben Karavelov and Svetozar Markovich]. In *Letopis Matice srpske* [The chronicle of Matica Srpska]. Vol. 358, part 1-2.
- Konev, Ilija. (2010). *Ljuben Karavelov u razvitku srpskog realizma* [Ljuben Karavelov and the development of Serbian realism]. In *Susreti u književnosti dvaju bliskih naroda* [Encounters in the literature of two close nations]. Beograd; Novi Sad: Zavod za udžbenike, Vukova zadužbina, Matica srpska.
- Konstantinov, Georgi. (1939). *Vođi bugarskog narodnog pokreta (Rakovski – Karavelov – Levski – Botjov)* [Leaders of the Bulgarian people's movement (Rakovski - Karavelov - Levski - Botjov)]. Transl. Todor Manević. Beograd: Balkanski institut.
- Marković, Todor. (1910). Ljuben Karavelov u srpskoj književnosti [Ljuben Karavelov in Serbian literature]. In *Srpski književni glasnik* [Serbian literary bulletin]. Vol. 1, part 5–9. Beograd. 347-688.
- Maticki, Miodrag. (1992). *Pripovetka Ljubena Karavelova "Bugari starog kova" kao model proze omladinskog pokreta u XIX veku* [Ljuben Karavelov's short story "The Bulgarians of old time" as a model of prose of young movement in the nineteenth century]. In *Svetozar Marković i Ljuben Karavelov u kontekstu slovenske književnosti i culture* [Svetozar Markovic and Ljuben Karavelov in the context of Slavic literature and culture]. Beograd: Institut za književnost i umetnost. 141-147.
- Milosavljević-Milić, Snežana. (2001). *Okvirni oblici u srpskom realističkom romanu* [The main images in Serbian realistic novels]. Beograd: Čigoja.
- Peković, Slobodanka. (1992). *Urbana priča Ljubena Karavelova u srpskom književnom kontekstu* [Urban story of Ljuben Karavelov in the Serbian literary context]. In *Svetozar Marković i Ljuben Karavelov u kontekstu slovenske književnosti i culture* [Svetozar Markovic and Ljuben Karavelov in the context of Slavic literature and culture]. Beograd: Institut za književnost i umetnost. 149-156.
- Pejčić, Aleksandar. (2011). *Matavuljev(i) beogradski svet(ovi)* [Simo Matavulj's Belgrad world(s)]. In *Simo Matavulj – delo u vremenu* [Simo Matavulj – work in his time]. Beograd: Filološki fakultet. 79-98.
- Pejčić, Aleksandar. (2014). Metonimije urbanog sveta: pripovetke Svetolika Rankovića [Metonymy of the urban world: stories by Svetolik Rankovic]. In *Nauka i savremeni univerzitet* [Science and modern university]. Vol. 3 Niš: Filozofski fakultet. 73-86.
- Pejčić, Aleksandar. (2015). Uloga u 'svetu': 'svet' u ulozi: građanske drame Branislava Nušića [Role in the "world": "world" in the role: Branislav Nušić's civic drama]. In *Philologia mediana* No. 7. 177-191.
- Petković, Novica. (2009). *Balkanska kultura. Sofkin silazak* [Balcan culture. Sofkin silazak]. Leskovac; Beograd: Zadužbina „Nikolaj Timčenko”, KIZ Altera.
- Prins, Džerald. (2011). *Naratoški rečnik* [Narratological dictionary]. Transl. Brana Miladinov. Beograd: Službeni glasnik.
- Ristović, Milan. (2011). *Istorija privatnog života u Srba* [History of Serbs' private life]. Beograd: Klio.

- Rimon-Kenan, Šlomit. (2007). *Narativna proza* [Narrative prose]. Transl. Aleksandar Stević]. Beograd: Narodna knjiga–Alfa.
- Savov, Gančo. (1996). Uzajamne veze srpske i bugarske književnosti: kratak osvrt [Relationships between Serbian and Bulgarian literature: brief overview]. In *Savremenik plus* [Contemporary plus] No. 41–43. 196-204.
- Skerlić, Jovan. (1905). Starija srpska i bugarska književnost [Old Serbian and Bulgarian literature]. In *Srpski književni glasnik* [Serbian literary bulletin]. Vol. XIV. No 8.
- Skerlić, Jovan. (1966) a. *Svetozar Marković: njegov život, rad i ideje* [Svetozar Markovic: his life, work and ideas]. Beograd: Prosveta.
- Skerlić, Jovan. (1966) b. *Omladina i njena književnost* [“Omladin” and its literature]. Beograd: Prosveta.
- Skerlić, Jovan. (1967). *Istorija nove srpske književnost* [History of new Serbian literature]. Beograd: Prosveta.
- Hristić, Kosta N. (1989). *Zapisi starog Beograđanina* [Notes of the old Belgrader]. Beograd: Nolit.
- Čolak, Bojan. (2009). *Roman patrijarhalne culture* [Novel of patriarchal culture]. Beograd: Institut za književnost i umetnost.
- Štancl, Franc. (1987). *Tipične forme romana* [Typical forms of novel]. Transl. Drinka Gojković. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada. (In Serbia.)
- Vuletić, Mijalović, Aleksandra, Jasna. (2013). *Između posela i balova*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Vuletić, Vitomir. (1985). *Počeci srpskog realizma i ruska kultura* [The beginnings of Serbian realism and Russian culture]. Novi Sad: Institut za strane jezike i književnost Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu.